

ТРИ СВІТИ*

Карл Раймунд Поппер

I

У цій лекції я маю намір кинути виклик тим, хто дотримується моністичного або навіть дуалістичного погляду на всесвіт; натомість я запропоную плюралістичний погляд. Я запропоную погляд на всесвіт, який визнає принаймні три різні, але взаємодіючі під-всесвіти.¹

Існує, по-перше, світ, який складається з фізичних тіл: каміння і зірок, рослин і тварин, а також з випромінювання та інших форм фізичної енергії. Я називатиму цей фізичний світ «світ 1».

Якщо хочемо, ми можемо розділити фізичний світ 1 на світ неживих фізичних об'єктів і *світ живих предметів, біологічних об'єктів*; хоча ця різниця не є чіткою.

Існує, по-друге, психічний (mental) або психологічний світ, світ наших відчуттів болю і задоволення, наших думок, наших рішень, наших сприйнятів і наших спостережень; іншими словами, світ психічних або психологічних станів чи процесів, або суб'єктивних досвідів. Я

*Переклад здійснений за виданням: *Popper K.R. Three worlds. The Tanner Lectures on Human Values*. 1979. Vol. 1. Ed. by Sterling M. McMurrin, University of Utah Press, Salt Lake City, and Cambridge University Press, Cambridge. P. 141–167. Ця робота Поппера являє собою Таннерівську лекцію про людські цінності, виголошену в Мічиганському університеті 7 квітня 1978 року.

¹Більш повне обґрунтування цих ідей можна знайти в моїй книзі *Objective Knowledge* (Oxford: Clarendon Press, 1972, 1979); моїй *Autobiography* в Р. А. Schilpp, ed., *The Philosophy of Karl Popper* (La Salle, Ill.: Open Court, 1974), також опублікованій як *Unended Quest* (London and La Salle, Ill.: Fontana/Collins and Open Court, 1976); та моєму доробку в К.Р. Popper and J.C. Eccles, *The Self and Its Brain* (Berlin, Heidelberg, New York, London: Springer International, 1977).

назву його «світ 2». Світ 2 є надзвичайно важливим, особливо з людського погляду або погляду моралі. Людські страждання належать до світу 2; а людські страждання, особливо страждання, яких можна уникнути, є центральною моральною проблемою для всіх, хто може допомогти.

Світ 2 може бути розділений різними способами. Ми можемо відокремити, якщо хочемо, повністю свідомі досвіди від сновидінь чи від підсвідомих досвідів. Або ми можемо відрізнити людську свідомість від тваринної.

Реальність психічного світу 2 – а разом з ним і реальність людського страждання – іноді заперечується; останнім часом деякими моністичними матеріалістами чи фізикалістами, або радикальними біхевіористами. З іншого боку, реальність світу 2 суб'єктивних досвідів визнається здоровим глуздом. Це буде частиною моєї аргументації на захист реальності світу 2.

Мій головний аргумент буде присвячений захисту реальності того, що я пропоную назвати «світ 3». Під світом 3 я маю на увазі світ продуктів людського розуму (human mind), таких як мови; казки, історії та релігійні міфи; наукові припущення або теорії та математичні конструкції; пісні та симфонії; картини та скульптури. А також літаки, аеропорти та інші інженерні досягнення.

Було б легко розрізнити кілька різних світів у межах того, що я називаю світом 3. Ми могли б відокремити світ науки від світу художньої літератури, а світ музики і світ мистецтва – від світу інженерії. Для простоти я говоритиму про *один* світ 3, тобто про світ продуктів людського розуму.

Багато об'єктів, що належать до світу 3, водночас належать і до фізичного світу 1. Скульптура Мікеланджело *Помираючий раб* є водночас і мармуровою брилою, що належить до світу 1 фізичних об'єктів, і витвором розуму Мікеланджело, і в силу цього належить до світу 3. Те саме, звісно, стосується і картин.

Але найяскравіше ситуація простежується у випадку з книжками. Книга, скажімо, перший том мого зібрання *Творів Шекспіра*, є фізичним об'єктом, і тому належить до світу 1. Всі окремі книги, що належать до одного видання, як ми знаємо, фізично дуже схожі. Але те, що ми називаємо «однією і тією ж книгою» – скажімо, Біблією, – могло бути опубліковане в різних виданнях, які фізично дуже сильно відрізняються. Припустімо, що всі ці видання містять один і той самий текст, тобто однакову послідовність речень. Якщо це так, то всі вони є виданнями, або копіями, *однієї і тієї ж* книги, одного і того ж об'єкта

світу 3, якими б різними вони не були з фізичного погляду. Очевидно, що ця *одна* книга у сенсі світу 3 не є *однією* книгою у фізичному сенсі.

Прикладами об'єктів світу 3 є Американська Конституція, *Буря* Шекспіра, або його *Гамлет*, П'ята симфонія Бетховена або теорія гравітації Ньютона. Все це об'єкти, які належать до світу 3, в моїй термінології; на відміну від певного тому, розташованого в певному місці, який є об'єктом у світі 1. Можна сказати, що цей том є втіленням у світі 1 об'єкта світу 3.

Якщо ми обговорюємо вплив Американської Конституції на життя американського народу або її вплив на історію інших народів, то предметом нашої розмови є об'єкт світу 3; аналогічно, якщо ми порівнюємо часто дуже різні постановки *одного* драматичного твору, скажімо, *Гамлета* Шекспіра.

Про більшість, але не про всі об'єкти світу 3 можна сказати, що вони *втілені*, або *фізично проявлені* (realized), в одному або в багатьох фізичних об'єктах світу 1. Велика картина може існувати лише як *один* фізичний об'єкт, хоча може існувати кілька її гарних копій. На противагу цьому, *Гамлет* утілений у всіх тих фізичних томах, які містять видання *Гамлета*; і в інший спосіб, він також утілений або фізично проявлений у кожній виставі театральної трупи. Так само і симфонія може бути втілена або фізично проявлена у багато різних способів. Існує рукопис композитора, є друковані партитури, є фактичне виконання і є записи цих виконань, у фізичному вигляді дисків або касет. Але існують також енграми пам'яті в мозку деяких музикантів: вони теж є утіленням, і вони особливо важливі. Можна, за бажання, сказати, що самі об'єкти світу 3 – це *абстрактні* об'єкти, а їхні фізичні втілення або проявлення – це *конкретні* об'єкти.

II

Багато моїх друзів-філософів, особливо з-поміж матеріалістів чи фізикалістів, налаштовані категорично проти всього цього. Вони кажуть, що моя манера говорити сильно вводить в оману. Вони стверджують, що існує лише один світ: світ фізичних об'єктів. Це єдиний існуючий або реальний світ; все решта – фікція. Вони кажуть, що існують лише конкретні об'єкти, такі як записи, касети, вистави чи енграми пам'яті в наших мізках. Абстрактні об'єкти вони відкидають: їх не існує. Вони кажуть, що, говорячи про об'єкти світу 3, я впадаю у гіпостазування, що в англійській мові означає, що я створюю субстанції або речі з неіснуючих примар, або з фікцій.

III

Я вбачаю своїм головним завданням у цій доповіді прояснити, що я маю на увазі, коли говорю про об'єкти світу 3, такі як симфонія або наукове припущення чи теорія. Тому я хочу пояснити вам сильні заперечення проти моїх поглядів на об'єкти світу 3, висунуті моїми друзями-філософами, як моністами, так і дуалістами. Дозвольте мені спочатку пояснити, що сказав би матеріаліст або фізикаліст-моніст; моніст, який наполягає на тому, що існує лише *один* світ, світ фізичних об'єктів, тобто той, який я називаю світом 1.

Здається, матеріаліст або фізикаліст сказав би, що те, що я називаю об'єктами світу 3, може, і повинно, бути проаналізоване і зведене до фізичних об'єктів приблизно у такий спосіб. Він сказав би, що симфонія – скажімо, П'ята симфонія Бетховена – не існує. Що існує, так це ті фізичні речі, які я назвав її утіленнями або її фізичними проявами: численні виконання, диски, касети і партитури П'ятої симфонії. Але, як сказав би фізикаліст, найважливішими втіленнями є енграми, сліди пам'яті в людських мізках; не лише в мозку творця симфонії, чи експертів, які запам'ятали весь твір, але й у багатьох пересічних людей, які просто впізнають той чи інший характерний пасаж; у тих людей, чий мозок влаштований так, що вони здатні вимовляти слова на кшталт: «Здається, я це пам'ятаю: це П'ята симфонія, чи не так?». Можна припустити, що ті, хто реагує таким чином, мають якісь сліди пам'яті, записані в їхніх мозках. Ці сліди пам'яті можуть змушувати їх *говорити* про П'яту симфонію. Сліди пам'яті, або енграми, і мовленнєві акти є фізичними: вони *існують*. Але П'ята симфонія як така просто не існує; хоча, слід визнати, ми часто використовуємо мову таким чином, що *говоримо* про П'яту симфонію так, ніби вона є однією з існуючих речей.

IV

Це, якщо стисло, позиція матеріаліста-моніста, або фізикаліста. Дуаліст, тобто людина, яка визнає реальними і світ 1, і світ 2, погодився б майже з усім, що говорить моніст. Але він додав би, що моніст упустив головне: великий *досвід* слухання П'ятої симфонії Бетховена. Цей досвід, визнає дуаліст, певним чином залежить від послідовності подій у наших мізках: якщо цим мозковим подіям завадити ударом по голові, або анестезуючим препаратом, то досвід зникає. Але те, що мотивує людину їхати за багато миль, щоб потрапити на концерт і купити квиток на місце, яке вона, можливо, не може собі дозволити,

– це не події у мозку, а переважно свідомі досвіди; і, можливо, також несвідомі переживання, такі як, можливо, її неусвідомлене очікування почути щось прекрасне і захоплююче.

Отже, дуаліст буде готовий прийняти те, що говорить моніст про події у мозку та енграми пам'яті в мозку, але він зауважить, що моніст глибоко помиляється, коли наполягає на тому, що це все, що існує. Насправді дуаліст зверне увагу на те, що моніст проігнорував найважливіше: світ 2 наших свідомих досвідів, без якого світ 1 був би світом позбавлених життя та сенсу відходів.

Звісно, існують погляди на всесвіт, відмінні від двох описаних тут – матеріалізму або фізикалістського монізму, з одного боку, та дуалізму, з іншого. (Існує, зокрема, беркліанський монізм досвіду.) Однак я обмежу своє критичне обговорення цими двома поглядами, які я щойно коротко окреслив: матеріалізмом, або фізикалізмом, оскільки його поділяє багато сучасних філософів; і дуалізмом, оскільки він, на мою думку, є поглядом здорового глузду. Я не претендую на те, що можу спростувати ці два погляди; але я можу кинути їм виклик, пропонуючи і захищаючи плюралістичний погляд.

V

Що я, як плюраліст, можу сказати матеріалісту-моністу і дуалісту? Перш за все, я, як і дуаліст, готовий погодитися з більшістю того, що говорить матеріаліст-моніст; фактично, з усім, крім його заперечення світу 2 досвіду та світу 3 абстрактних об'єктів, таких як П'ята симфонія. Так само я згоден з усім, що говорить дуаліст, окрім його імпліцитної переконаності, що П'яту симфонію слід ототожнювати з нашими досвідами її слухання чи запам'ятовування.

Мабуть я можу почати з того факту – або того, що мені здається фактом, – що існують кращі і гірші виконання П'ятої симфонії Бетховена: кращі і гірші живі виконання, кращі і гірші записи, кращі і гірші півки.

Якщо це факт, а я думаю, що це факт, то це створює реальні труднощі для матеріаліста-моніста. Звісно, якби погане виконання можна було б просто ідентифікувати як таке, що відхиляється від оригінальної партитури Бетховена, а хороше – як таке, що відповідає партитурі, тоді не було б жодних труднощів. Однак цілком можливо, що одне з найкращих виконань має незначні недоліки, а одне з найбільш незграбних виконань збігається з партитурою в усіх місцях. Більше того, можна було б обмежитися порівнянням виступів та інших

утілень, які технічно бездоганно виконані. Але *все одно залишаться кращі і менш вдалі виконання.*

Я не розумію, як матеріаліст чи навіть дуаліст може пояснити, що, об'єктивно, існують кращі і гірші виконання. Я думаю, що матеріаліст або дуаліст міг би лише запропонувати, щоб ми називали кращими ті виконання, на які більше людей, або, можливо, більше музикантів, реагують схвально; чи то у формі «вербальної поведінки» (як сказав би матеріаліст), чи то у вигляді реальної насолоди (на чому наполягав би дуаліст). Іншими словами, і матеріаліст-моніст, і дуаліст сказали б щось на кшталт цього: «Виконання було дуже гарним, *тому що* багатьом людям воно сподобалося – або принаймні вони сказали, що їм сподобалося». Ані моніст, ані дуаліст не може сказати: «Це була чудова вистава, і *тому* багатьом людям вона сподобалася, і вони були глибоко зворушені нею». Ще менше вони можуть сказати: «Це було приголомшливе виконання, *але* мало хто його оцінив». Однак я припускаю, що такі речі можна сказати, і що це цілком може бути правдою. Виконання, яке так оцінили, є об'єктом світу 3 у моїй термінології – звісно, втіленим, або фізично проявленим, – і про нього *можна* судити як про об'єкт світу 3.

VI

Обговорення об'єктів світу 3 привело нас до такої проблеми: чи є критична оцінка твору мистецтва обов'язково суб'єктивною у тому сенсі, що вона просто фіксує суб'єктивну реакцію світу 2 або оцінку людей, які стикалися з утіленням цього твору? Або чи може твір мистецтва бути великим або дивовижним сам по собі? Буде зрозуміло, що останній погляд, об'єктивістський, тісно пов'язаний з поглядом про те, що існує світ 3 і що існують об'єкти світу 3.

Цілком можливо, що об'єкти світу 3 і великі твори мистецтва існують, і при цьому ми не маємо нічого схожого на об'єктивне мірило їхньої величі. Єдиним мірилом, яке ми маємо у своєму розпорядженні, дійсно може бути суб'єктивна реакція певних людей на твір мистецтва. Але це могло б бути цілком сумісним з тезою про об'єктивну велич твору мистецтва. Людей можна було б використовувати, як залізну тирсу в магнітному полі: їхні реакції робили б видимими об'єктивні якості твору мистецтва. Я припускаю, що це і є справжня ситуація; а реакція публіки є лише індикатором якості твору мистецтва – і, безумовно, не дуже надійним індикатором.

Я не хочу більше говорити про проблеми естетики, але хочу чітко прояснити цей конкретний момент.

Я припускаю, що існує світ 3 продуктів людського розуму, і намагаюся показати, що об'єкти світу 3 можуть бути в дуже чіткому сенсі не вигаданими, а цілком реальними: вони можуть бути реальними в тому сенсі, що можуть *мати каузальний вплив* на нас, на світ 2 нашого досвіду, й далі на світ 1 наших мізків, і, таким чином, на матеріальні тіла. Прикладом такого об'єкта світу 3 може бути симфонія або інший витвір мистецтва; а симфонія може бути *великою* симфонією. Сказати це може означати, що вона є *об'єктивно* великою; навіть якщо ми можемо не мати жодного об'єктивного мірила, а лише суб'єктивну реакцію певних людей. Тож через відсутність об'єктивного мірила ми не повинні робити висновок ані про суб'єктивний характер твору, який оцінюється, ані про суб'єктивний характер його переваг.

На протигагу цьому, як матеріаліст-моніст, так і дуаліст, здається, неодмінно скажуть, що у творі мистецтва немає нічого об'єктивного. Якщо матеріаліст-моніст чи навіть дуаліст має рацію – якщо всесвіт складається лише з конкретних фізичних об'єктів світу 1, або з об'єктів світу 1 *та* конкретних досвідів світу 2, але не з абстрактних об'єктів, таких як великі книги, великі теорії чи великі симфонії, – тоді всі розмови про такі об'єкти мають бути вигаданими. Розмова про велику симфонію або про велику виставу мала б інтерпретуватися як метафорична розмова. Отже, якщо ми говоримо «Це велика симфонія», ми не маємо на увазі, що існує симфонія і що вона велика, і що цей об'єктивний факт, можливо, можна встановити, якщо нам пощастить, за суб'єктивною реакцією певних людей. Скоріше, наша розмова означала б не більше, ніж те, що люди реагують у певний типовий спосіб на певні об'єкти фізичного світу 1, наприклад, на музичну виставу.

Це було б так само, якби твердження «Тут сильне магнітне поле» сприймалося як метафоричне; не як розмова про об'єктивну фізичну сутність, магнітне поле, а просто як розмова про поведінку залізної тирси, якщо ми розкидаємо її у певному місці.

Зараз цей погляд дійсно прийнятий деякими провідними філософами; не тільки щодо магнітних полів, але навіть щодо фізичних тіл, які можна спостерігати. Таким чином, фізичне тіло часто інтерпретується філософами не як об'єктивна фізична сутність, а як «постійна можливість [викликати] відчуття» у людей.

Це цілком респектабельний філософський погляд. Я ж вважаю його помилковим з різних причин.² Тобто, я є реалістом щодо фізичного

²Обговорення цих питань див. у розділах 3 і 6 моєї книги *Conjectures and Refutations* (London: Routledge & Kegan Paul, 1963, 1976; New York: Basic Books);

світу 1. Так само я реаліст щодо світу 2, світу досвідів. І я реаліст щодо світу 3 – світу 3, який складається з абстрактних об'єктів, таких як мови, наукові припущення чи теорії, а також твори мистецтва.

VII

Перш ніж перейти до пояснення моїх аргументів на користь цього потрібного реалізму – реалізму щодо світів 1, 2 і 3, – я хочу зробити останнє зауваження стосовно творів мистецтва. Після цього я перейду до обговорення інших об'єктів світу 3, і особливо до наукових припущень або теорій.

Це заключне зауваження щодо творів мистецтва буде дуже коротким. Але я хочу ясно дати зрозуміти, що воно стосується великої теми, теми, гідної того, щоб обговорювати її годинами.

Безумовно, найвпливовішою і найпоширенішою теорією мистецтва, музики та поезії є теорія, згідно з якою все мистецтво, по суті, є *самовираженням*: вираженням або розкриттям особистості митця, а особливо вираженням його емоцій. Я вважаю цю теорію цілковито помилковою. *Тривіально вірно*, що ми виражаємо свій внутрішній стан у всьому, що робимо, у тому числі, безумовно, і в мистецтві. Але ми виражаємо свій внутрішній стан і в тому, як ми ходимо, кашляємо чи шморгаємо носом. Тому самовираження не можна використовувати для характеристики мистецтва.

Але я не просто вважаю експресіоністську теорію мистецтва помилковою. Я розглядаю її як таку, що має згубний і руйнівний вплив на мистецтво. У великому мистецтві художник вважає важливим свій *twip*, а не себе. Це здорове ставлення підривається теорією, що мистецтво – це самовираження.³

VIII

Тепер я переходжу до обговорення моєї центральної проблеми. Чи є об'єкти світу 3, такі як теорії гравітації Ньютона чи Ейнштейна, *реальними* об'єктами? Або ж вони є лише фікціями, як стверджують матеріаліст-моніст і дуаліст? Чи ці теорії самі по собі нереальні, а реальні лише їхні втілення, як сказав би матеріаліст-моніст; включно, звісно, з їхніми втіленнями в наших мізках і в нашій вербальній поведінці? Або, як сказав би дуаліст, реальні не лише ці втілення, але й

також доступна у виданні Harper Torchbooks (New York: Harper and Row, 1968).

³Для більш детального обговорення див. розділи 13, 14 і 40 моєї книги *Unended Quest*.

наші досвіди мислення, наші думки, спрямовані на ці фіктивні об'єкти світу 3, але не самі ці об'єкти світу 3?

Моя відповідь на цю проблему – і, власне, центральна теза моєї доповіді – полягає у тому, що об'єкти світу 3 є реальними; реальними в сенсі, дуже схожому на той, у якому фізик назвав би фізичні сили і поля сил реальними, або такими, що реально існують. Однак цю мою реалістичну відповідь треба захищати, наводячи раціональні аргументи.

Можливо, тут є небезпека, що моя центральна проблема, реальність чи існування об'єктів світу 3, може виродитися у вербальне питання. Зрештою, ми можемо все що завгодно *називати* «реальним» чи «існуючим». Я думаю, що ми можемо позбутися цієї небезпеки, відштовхуючись від найпримітивнішого уявлення про реальність і застосовуючи власний метод фізикалістів – узагальнення цього уявлення і, зрештою, його повного усунення.⁴

Я припускаю, що всі ми найбільш упевнені в існуванні або реальності фізичних тіл середнього розміру: такого розміру, що ми можемо легко з ними поводитися, перевертати і кидати. Такі речі є «реальними» у найбільш примітивному розумінні цього слова. Я припускаю, що дитина вчиться розрізняти такі речі; і я передбачаю, що найбільш переконливо реальними для дитини є ті речі, які вона може тримати в руках, впустити і покласти до рота. Опір дотику також здається важливим; і певний ступінь часової тривалості.

Відштовхуючись від примітивної ідеї реальних речей подібних до цих, фізикаліст розширює цю ідею, узагальнюючи її. Я припускаю, що матеріалістична або фізикалістська ідея реального фізичного існування отримана шляхом включення дуже великих і дуже малих речей та речей, які не зберігаються протягом тривалого часу, а також шляхом включення всього, що може каузально впливати на речі, такі як магнітне й електричне притягання та відштовхування, поля сил, і випромінювання, наприклад, X-промені, тому що вони можуть каузально впливати на тіла, скажімо, на фотопластини.

Таким чином, ми приходимо до наступної ідеї: що реальним або існуючим є те, що може прямо чи опосередковано мати каузальний вплив на фізичні речі, а особливо на ті примітивні фізичні речі, з якими можна легко поводитися.

Таким чином, ми можемо замінити нашу центральну проблему

⁴ Див. секцію 4 мого доробку в *The Self and Its Brain*, а також главу 2 моєї книги *Objective Knowledge*.

про те, чи мають реальне існування абстрактні об'єкти світу 3, такі як теорії гравітації Ньютона чи Ейнштейна, наступною проблемою: Чи можуть наукові припущення або теорії прямо чи опосередковано впливати на фізичні речі світу 1? Моєю відповіддю на це питання буде: так, можуть.

ІХ

Мій фундаментальний аргумент на підтримку реалізму світу 3 дуже простий. Ми всі знаємо, що живемо у фізичному світі 1, який був значно змінений завдяки застосуванню науки, тобто завдяки використанню припущень або теорій світу 3 як інструментів змін. Отже, наукові припущення чи теорії можуть мати каузальний або інструментальний вплив на фізичні речі; набагато більший, ніж, скажімо, викрутки чи ножиці.⁵

Хоча я вважаю цей простий аргумент, що наукові припущення або теорії можуть бути використані для зміни світу 1, вирішальним і переконливим, я добре усвідомлюю той факт, що матеріаліст-моніст або навіть дуаліст не буде готовий прийняти його. У кожного з них є на це відповідь.

Дуаліст скаже, що не припущення чи теорія як така – не спеціальна теорія відносності Ейнштейна як така – зіграла роль інструменту, наприклад, у створенні атомної бомби, а радше певні конкретні *процеси мислення* певних конкретних людей, таких як сам Ейнштейн і Поль Ланжевен. Отже, дуаліст скаже, що саме *мислення* Ейнштейна спонукало його в 1905 році написати статтю,⁶ яка в загальних рисах виклала його спеціальну теорію відносності, і що після публікації цієї статті (але в тому ж році)⁷ Ейнштейн виводить зі спеціальної теорії відносності важливий результат. Цей результат був спочатку записаний:

$$M' - M = E/c^2$$

Зараз його зазвичай виражають відомою формулою

$$E = mc^2$$

⁵Той факт, що припущення або теорії можна використовувати як інструменти, не слід тлумачити як те, що вони є нічим іншим, як інструментами. Див. посилання, наведені у примітці 2 вище.

⁶Albert Einstein, 'Zur Elektrodynamik bewegter Körper', *Annalen der Physik* 17 (1905): 891-921.

⁷Albert Einstein, 'Ist die Trägheit eines Körpers von seinem Energieinhalt abhängig?', *Annalen der Physik* 18 (1905): 639-41. Я вдячний Троельсу Ерґерсу Гансену за обговорення деяких питань, пов'язаних з цією статтею.

Тепер дуаліст наполягатиме на тому, що до цієї формули привели *процеси мислення* Ейнштейна та інших фізиків, таких як Поль Ланжевен. І Ланжевен, здається, був першим, хто *подумав*, що ця формула може допомогти пояснити величезну кількість енергії, яку виробляє Сонце; а також, що вона передбачає, що величезна кількість енергії буде вивільнена, якщо ми зможемо перетворити частину маси атомного ядра на випромінювання. Отже, на думку дуаліста, саме *досвіди* світу 2, *свідомі процеси мислення* відіграли каузальну роль у створенні атомної бомби, а не якісь об'єкти світу 3, такі як зміст формул чи теорій. Окрім процесів мислення, певні фізичні втілення, такі як книги, письмові та друковані праці, записані формули, також відіграють каузальну роль; і, звичайно, певні мозкові процеси. Але чистий дуаліст наполягатиме на тому, що немає жодної необхідності вводити абстрактний об'єкт світу 3 як такий.

Аргумент матеріаліста-моніста буде дуже схожим, за винятком того, що він усуне свідомі процеси мислення і замінить їх відповідними мозковими процесами світу 1. Він більше, ніж дуаліст, підкреслюватиме на різних фізичних втіленнях теорії; і стверджуватиме, що ці фізичні втілення, а не якась абстрактна сутність (наприклад, теорія сама по собі), є інструментами, які використовуються для зміни нашого фізичного середовища; які використовуються, наприклад, при створенні атомної бомби.

Х

Відповідаючи дуалісту і матеріалісту-моністу, я підходжу до самої суті мого аргументу на користь існування світу 3.

Я стверджую, що ми можемо, і навіть повинні, чітко розрізнити *знання в суб'єктивному сенсі* і *знання в об'єктивному сенсі*.

Знання в суб'єктивному сенсі складається з конкретних *психологічних диспозицій*, особливо очікувань; воно складається з конкретних процесів мислення світу 2, з відповідними їм мозковими процесами світу 1. Його можна описати як наш *суб'єктивний світ очікувань*.

Знання в об'єктивному сенсі складається *не з процесів мислення* (thought processes), а *зі змісту думок* (thought contents). Воно складається зі змісту наших лінгвістично сформульованих теорій; з того змісту, який можна, принаймні приблизно, перекласти з однієї мови іншою. Об'єктивний зміст думки – це те, що залишається незмінним у досить якісному перекладі. Або більш реалістично: об'єктивний зміст – це те, що перекладач *намагається* зберегти незмінним, навіть якщо іноді це завдання здається йому неймовірно складним.

Це об'єктивний зміст припущення або теорії, над яким працюють суб'єктивні процеси мислення вченого. Вони працюють над удосконаленням об'єктивного змісту шляхом критики. Це правда, що вчений повинен *суб'єктивно збагнути* наслідки об'єктивних теорій, перш ніж він зможе застосувати ці теорії, щоб змінити наше фізичне середовище, яке є частиною світу 1. Інакше кажучи, світ 2 діє як посередник між світом 3 і світом 1. Але саме осягнення об'єкта світу 3 дає світу 2 змогу змінювати світ 1.

Я спробую пояснити цю найважливішу відмінність між конкретними процесами мислення світу 2 та абстрактним змістом думки світу 3 за допомогою прикладів.⁸

Візьмемо до прикладу таке твердження: «Леонардо думав, що можна побудувати машину, яка зможе літати, як птах».

У цьому твердженні згадується людина, Леонардо, і згадується *думка* Леонардо. Однак думка тут характеризується своїм *змістом*. Фактично, ми знаємо, що цей зміст думки доволі часто приходив до

⁸У моїй книзі *Objective Knowledge*, у розділах 3 і 4, я зробив деякі зауваження щодо історії розрізнення між мисленням (thought) у суб'єктивному розумінні і думкою (thought) в об'єктивному розумінні. Згодом (у розділі 13 мого доробку в *The Self and Its Brain*) я написав більше про зв'язок ідей Платона з моєю теорією світу 3, а тепер я хотів би додати деякі історичні зауваження про недавню історію цих ідей, доповнивши те, що я написав в *Objective Knowledge*, у розділі 4: я хотів би підкреслити внесок Генріха Гомперца (чию роботу я коротко обговорив у примітці 89 до моєї інтелектуальної автобіографії *Unended Quest*).

Генріх Гомперц народився у 1873 році і був приблизно на двадцять п'ять років молодший за Фреге, який народився у 1848 році. Гомперц (у своєму *Weltanschauungslehre*, vol. II/i [Jena and Leipzig: Diederichs, 1908]) проводив чітке розрізнення між думкою в об'єктивному розумінні та мисленням у суб'єктивному розумінні. Гомперц перебував під впливом *Logische Untersuchungen* Гусерля, 1900-01; а Гусерль, у свою чергу, зазнав сильного впливу Больцано і Фреге (особливо рецензії Фреге 1894 року на психологізовану *Philosophie der Arithmetik* Гусерля, 1891). Таким чином, робота Генріха Гомперца 1908 року, без сумніву, перебувала під опосередкованим впливом Фреге. Але Гомперц цього не знав, оскільки Гусерль не визнавав впливу Фреге на себе.

Так багато я знав, коли писав примітку 12 на с. 162 *Objective Knowledge* (де я обговорював Гусерля). Але чого я не помітив (хоча це впливає з бібліографії на с. 150-152 *Objective Knowledge*), так це того, що другий том *Weltanschauungslehre* Гомперца (1908) був опублікований за десять років до 'Der Gedanke' Фреге (*Beiträge z. Philosophie d. deutschen Idealismus* 1 [1918]: 58-77). Це означає, що роль Генріха Гомперца в передісторії ідеї, яку Фреге (у 1918 році) назвав «*Das dritte Reich*» і яку я тепер називаю «світ 3», є набагато важливішою, ніж я усвідомлював, коли опублікував *Objective Knowledge* (незважаючи на те, що Гомперц врешті-решт повернувся до психологістської теорії; див. мою книгу *Unended Quest*, примітка 89 і текст). Всю цю історію варто було б ретельно переглянути – не виключено, що Фреге знав про книгу Гомперца, яка була опублікована в Єні, де працював Фреге.

Леонардо. Таким чином, наше твердження опосередковано відсилає до багатьох його конкретних процесів мислення, згадуючи їхній спільний абстрактний зміст. Мабуть, мали бути особливі випадки, коли цей зміст думки приходив до Леонардо; наприклад, коли він спав на думку вперше і коли спав востаннє. У цих різних випадках він переживав конкретні процеси мислення. Безсумнівно, це були різні процеси у кожному випадку, коли вони відбувалися. Що їх об'єднувало, так це саме їхній *зміст*.

Якщо ми подивимося на цей приклад, може здатися, що зміст думки є лише абстракцією, лише аспектом конкретного процесу мислення світу 2; так що дуаліст може виглядати правим.

Тепер розгляньмо таке твердження: «У 1905 році Ейнштейн розробив спеціальну теорію відносності».

Це твердження знову відсилає до людини та її процесів мислення світу 2, і згадується конкретний випадок – виникнення тих *процесів* мислення, які вперше привели до цього конкретного змісту думки, спеціальної теорії відносності.

Але спеціальна теорія відносності – це більше, ніж просто аспект Ейнштейнівських процесів мислення світу 2, як показує наступне твердження. «Існує багато важливих логічних наслідків спеціальної теорії відносності, про які Ейнштейн не думав у 1905 році; і можуть бути важливі логічні наслідки цієї теорії, про які ніхто не думав до цього часу і про які, можливо, ніхто ніколи не буде думати».

Якщо ви розглянете це твердження, то побачите, що теорія – це не просто абстракція від конкретного процесу мислення, а *об'єкт*, дуже схожий на інші об'єкти; я припускаю, типовий абстрактний об'єкт світу 3. Вона є змістом думки, але не змістом думки одного процесу мислення і не змістом кількох процесів мислення, а скоріше чимось на кшталт змісту думки деяких можливих, а також деяких дійсних процесів мислення.

Найбільш характерним для цього типу об'єктів світу 3 є те, що такі об'єкти можуть перебувати в *логічних відношеннях* один з одним.

Прикладами логічних відношень є: логічна еквівалентність, вивідність, сумісність і несумісність. Ці логічні відношення можуть бути встановлені лише між абстрактними змістами світу 3, такими як припущення чи теорії; вони ніколи не встановлюються між конкретними процесами мислення світу 2. Навіть якщо ми висловлюємо *подібні* думки, ми зазвичай маємо на увазі зміст думок і певну *логічну* подібність.

З іншого боку, можна сказати, що каузальні відношення, такі як

вплив одного автора на іншого, існують між процесами мислення, а не між змістом думок.

Отже, якщо ми говоримо, що Джеймс Клерк Максвелл зазнав впливу Майкла Фарадея, ми говоримо, перш за все, про процеси мислення Максвелла і припускаємо, що ці процеси були частково спричинені читанням робіт Фарадея і осягненням їхнього змісту. Однак, ми також водночас натякаємо, що результатом цього стала логічна подібність *змісту думок* у роботах Фарадея і Максвелла.

Натомість, якщо ми говоримо, що між думками Будди і Христа існує подібність, то ми говоримо не про процеси мислення взагалі, а лише про зміст думок. Те ж саме має місце, коли ми говоримо, що певні думки Будди несумісні з певними думками Христа, або що певні думки Ейнштейна суперечать певним думкам Ньютона. У всіх цих випадках ми говоримо не про події, не про процеси мислення, а про доктрини, або теорії, або змісти думок: про речі, які, за моєю термінологією, належать до світу 3.

Можна припустити, що змісти думок є продуктом людської мови; а людські мови, у свою чергу, є найважливішими і найголовнішими об'єктами світу 3. Але мови, звісно, мають також і фізичний аспект, тоді як зміст того, що думалося чи говорилося, є чимось абстрактним. Можна сказати, що зміст – це те, що ми прагнемо зафіксувати, і зберегти інваріантним, при *перекладі* з однієї мови іншою. (Якщо теорія про те, що танець медоносної бджоли містить повідомлення, яке можна перекласти, є правильною: «На такій-то відстані і в такому-то напрямку є їжа», то мова бджолиного танцю також має зміст.)

ХІ

З позиції, яку я тут обстоюю, перехід від немовного мислення до лінгвістично сформульованої думки має найбільше значення. Формулюючи думку певною мовою, ми робимо її об'єктом світу 3; і тим самим ми робимо її можливим об'єктом критики. Поки мислення є лише процесом світу 2, він є лише частиною нас самих, і не може легко стати для нас об'єктом критики. Але критика об'єктів світу 3 має найбільше значення, як у мистецтві, так і особливо в науці. Можна сказати, що наука значною мірою є результатом критики – критичного розгляду і відбору припущень, змістів думок. У наукових дискусіях те, що ми робимо, – це критикуємо конкуруючі припущення з позиції того, можуть вони бути *істинними* чи ні.

Не тільки логічні відношення, але й ідеї *істини* та *повноти* застосовуються лише до змісту думок, до припущень або теорій світу 3.

Щоправда, іноді ми також говоримо про істинні чи хибні *переконання*; а переконання є, як правило, об'єктом світу 2. Наприклад, якщо ми говоримо про непохитне переконання або, скажімо, про переконання, що похитнулося, то ми говоримо, як я припускаю, не про об'єкт світу 3, а про об'єкт світу 2. Але якщо ми говоримо про *істинне* переконання чи *хибне* переконання, то ми говоримо не лише про об'єкт світу 2, але й про *зміст* думки світу 3: теоретичний зміст, пов'язаний з цим конкретним переконанням.

Якщо підсумувати. Я припускаю, що ми повинні розрізняти *процеси мислення* світу 2 і *зміст думки* світу 3. Процеси мислення є конкретними, у тому сенсі, що вони відбуваються з певними людьми у певних випадках; у певному місці й у певний час. Ми також маємо підстави припускати, що існують мозкові процеси, тісно пов'язані з цими процесами мислення.

На противагу цьому, існують змісти думок, які є абстрактними об'єктами світу 3. Вони можуть перебувати в логічних відношеннях. Логічні наслідки теорії особливо характерні для змісту думки світу 3. Ми навіть можемо вважати, що абстрактний зміст думки теорії – це сукупність її логічних наслідків.

XII

Можливо, ви все ще схиляєтеся до думки, що існують і є реальними лише процеси мислення і відповідні їм мозкові процеси, і що змісти думок – це просто абстрактні аспекти конкретних процесів мислення. Але розгляньте наступний приклад. Діти вчаться рахувати. Це вміння, рукотворний винахід людини. Ми вчимося рахувати так, що можемо безкінечно до *будь-якого* числа утворити наступне число. Так ми прийшли до розуміння нескінченної послідовності натуральних чисел. Але оскільки вона нескінченна, то немає ніякої фізичної реалізації, ніякого втілення цієї послідовності. Тим не менш, послідовність натуральних чисел є об'єктом світу 3, щодо якого ми можемо зробити багато відкриттів. Так, ми відкриваємо, що всі числа (а «всі числа» означає нескінченно багато) є або непарними, або парними. І ми відкриваємо, що певні числа, такі як 2, 3, 5, 7, 11, 13, є простими числами, тобто не діляться. (Звісно, всі числа або діляться, або є простими.) І ми навіть відкриваємо теорему Евкліда, згідно з якою, хоча прості числа стають все рідшими і рідшими, коли ми просуваємося у послідовності натуральних чисел, вони ніколи не зникають повністю: теорема Евкліда говорить, що в нескінченній послідовності натуральних чисел існує нескінченно багато простих чисел.

Звісно, абсолютно істинно, що всі ці відкриття є *результатами* або *продуктами* процесів мислення: те, що я називаю світом 3, насправді є світом продуктів людського розуму (human mind), тобто продуктів світу 2. Але нескінченна послідовність натуральних чисел, зрозуміло, є абстрактним об'єктом світу 3; і це об'єкт, який ми можемо досліджувати, і щодо якого ми можемо робити досить несподівані відкриття. Насправді, щодо цього об'єкта існує багато відкритих проблем, проблем теорії чисел, які математики досі не змогли розв'язати.

Ми можемо порівняти об'єкт світу 3, такий як нескінченна послідовність натуральних чисел, і проблеми, які виникають у зв'язку з ним, з об'єктом світу 1, таким як, скажімо, ДНК, і проблемами, які він ставить перед біохіміком; або, більш спрощено, ми можемо порівняти його з високою горою, такою як Еверест, і проблемами, які вона ставить перед альпіністом.

У всіх цих трьох випадках нас вабить до об'єкта нашого пошуку наша допитливість і бажання розв'язати якісь складні проблеми. В усіх цих випадках ми досліджуємо об'єкт, про який маємо часткове знання, знання, яке ми успадкували від попередніх дослідників. У всіх цих випадках ми можемо бути здивовані результатами нашого дослідження. У всіх цих випадках результати можуть бути інтерсуб'єктивно перевірені іншими дослідниками.

Але головне те, що в усіх цих випадках існує справжня каузальна взаємодія між об'єктом дослідження і нами самими. У кожному випадку об'єкт відносно пасивний, тоді як ми активно його досліджуємо; так само, як людина, яка сидить для написання портрету, є відносно пасивною, тоді як художник активний. Але людина є, і її присутність справляє каузальний вплив на художника.

Я підкреслював, що послідовність натуральних чисел, оскільки вона нескінченна, не може бути фізично реалізована, або втілена. Вона є невтільним, абстрактним об'єктом світу 3. Те саме стосується кожного припущення, або теорії, якщо ми ототожнюємо припущення, або теорію – тобто його логічний зміст – з системою всіх теорем, які з неї можна вивести, тобто з відповідною дедуктивною системою. Така теорія, або така система, нескінченна і може бути сповнена несподіванок. Так, для Ейнштейна, мабуть, було несподіванкою, коли він невдовзі після написання своєї першої статті про спеціальну теорію відносності з'ясував, що з неї можна вивести відому нині формулу $E = mc^2$ як теорему.

XIII

Втілення об'єктів світу 3 у світі 1, таких як рукописні книги, друковані книги або статті в журналах, є надзвичайно важливими; але вони важливі не як об'єкти світу 1, а як об'єкти світу 3. Прикладами інших таких утілень об'єктів світу 3 у світі 1 є: географічна карта, схема будівлі, двигуна, автомобіля або літака. Такі карти чи схеми ґрунтуються на теоріях; вони, точно так само, як і книги, є втіленнями об'єктів світу 3. Їхня каузальна дієвість цілком очевидна: такі карти і схеми нової гавані чи нового аеропорту справді відіграли важливу роль у зміні світу 1. Але, як і книги, вони не мають цінності для тих, хто не вміє їх читати.

Однак не тільки карти і схеми є об'єктами світу 3: плани дій також; і до них можна віднести комп'ютерні програми.

Для всіх цих об'єктів світу 3 дуже характерним є те, що вони можуть бути покращені за допомогою критики. І для них дуже характерно, що критика може бути взаємною: вона може лунати від людей, які не мають жодного стосунку до початкової ідеї. Це ще один аргумент на користь об'єктивності об'єктів світу 3 і того, що вони можуть стимулювати людей до міркувань: а це значить, *змушувати* їх думати. Критична співпраця у проектуванні стала модною, і вона стає все більш поширеною. Але це стара ідея. Едмунд Берк, британський державний діяч і політичний теоретик, двісті років тому писав про критичне коригування або виправлення політичних і військових планів: «На своєму шляху я знав і ... співпрацював з великими людьми; і я ще не бачив жодного плану, який не був би виправлений спостереженнями тих, хто значно поступався в розумінні людям, які взяли на себе ініціативу в цій справі».⁹

Зрозуміло, що коли Берк говорить тут про плани, він має на увазі об'єкти світу 3, а не конкретні процеси мислення людей, які співпрацюють. Ці конкретні процеси мислення допомагають *покращити* абстрактний спільний план. Вони складаються з критики абстрактного спільного плану, і тому мають бути каузально зумовлені абстрактним планом, а особливо цілями – ще не існуючими цілями, – які він передбачає досягти. Критична співпраця над абстрактним планом передбачає об'єктивність плану. Більше того, стверджуючи, що план можна покращити за допомогою критики, Берк указує на

⁹Я використав цей уривок з Берка як один з епіграфів до першого тому нещодавнього видання *The Open Society and Its Enemies* (London: Routledge & Kegan Paul, 1963, 1977; Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1966).

аспект об'єктів світу 3, який робить їх знову схожими на об'єкти світу 1: можна працювати над об'єктом світу 3, майже як механік працює над двигуном, і покращувати його показники.

XIV

Дозвольте мені повернутися до моєї початкової центральної тези. Моя теза полягала у тому, що об'єкти світу 3, такі як теорії, відіграють величезну роль у зміні нашого середовища світу 1 і що через їхній непрямий каузальний вплив на матеріальні об'єкти світу 1 ми повинні розглядати об'єкти світу 3 як реальні. Тут нічого не залежить від використання слова «реальний»: моя теза полягає у тому, що наші теорії світу 3 і наші плани світу 3 каузально впливають на фізичні об'єкти світу 1; що вони мають каузальну дію на світ 1.

Цей вплив, наскільки мені відомо, завжди опосередкований. Теорії світу 3, плани і програми дій світу 3 завжди повинні бути *осягнуті* або *зрозумілі розумом* (mind), перш ніж вони призведуть до людських дій і до змін у нашому фізичному середовищі, таких як будівництво аеропортів або літаків. Мені здається, що втручання розуму, а отже і світу 2, є неодмінним, і що тільки втручання психічного світу 2 дозволяє об'єктам світу 3 опосередковано каузально впливати на фізичний світ 1. Отже, для того, щоб спеціальна теорія відносності могла вплинути на створення атомної бомби, різні фізики повинні були зацікавитися теорією, вивчити її наслідки і *осягнути* ці наслідки. Людське розуміння, а відтак і людський розум, здається, є абсолютно незамінними.

Дехто думає, що комп'ютери теж можуть це робити, адже вони можуть прораховувати логічні наслідки теорії. Без сумніву, можуть, якщо ми їх сконструювали і навчили їх за допомогою комп'ютерних програм, які ми придумали.

Таким чином, я приходжу до думки, що психічно-тілесний дуалізм ближчий до істини, ніж матеріалістичний монізм. Але дуалізму недостатньо. Ми маємо визнати світ 3.

XV

Згадавши про комп'ютери, я відчуваю, що повинен сказати кілька слів з приводу питання, яке сьогодні багато обговорюється. Чи можуть комп'ютери мислити? Я без вагань відповім на це питання категоричним «ні». Чи зможемо ми коли-небудь побудувати машини, подібні до комп'ютерів, які зможуть мислити? Тут моя відповідь трохи більш

нерішуча. Після польоту на Місяць і відправки одного-двох космічних кораблів на Марс не варто догматично ставитися до того, що може бути досягнуто. Однак я не думаю, що ми зможемо створити свідомі істоти (*conscious beings*), не створивши спочатку живі організми; а це, як видається, досить складно. Свідомість має біологічну функцію у тварин. Мені зовсім не здається ймовірним, що машина може бути свідомою, якщо вона *не має потреби* у свідомості. Навіть ми самі засинаємо, коли наша свідомість не виконує жодної функції.

Відтак, доки нам не вдасться штучно створити життя, життя, націлене на довготривале виживання, і навіть більше – штучних саморухомих тварин, які потребують своєрідного пілота, я не думаю, що свідомий штучний інтелект стане реальністю. Насправді, як би мене не вражала потужність комп'ютерів, я вважаю, що навколо них здійнялося занадто багато галасу.

XVI

Якщо я правий, що фізичний світ був змінений продуктами *людського розуму* світу 3, що діють через посередництво (*intervention*) *людського розуму*, то це означає, що світи 1, 2 і 3 можуть взаємодіяти і, отже, що жоден з них не є каузально замкнутим. Теза про те, що фізичний світ не є каузально замкнутим, але що на нього може впливати світ 2 і, через його посередництво, світ 3, здається особливо важкою для матеріаліста-моніста, або ж фізикаліста, щоб її прийняти.

І все ж, ця відкритість матеріального світу 1 до впливів ззовні є лише однією з тих речей, які постійно демонструє нам досвід. Тому немає підстав вважати, що людський мозок сильно змінився за останні сто років; але наше матеріальне середовище змінилося до невпізнання як через наші заплановані дії, так і через непередбачувані наслідки наших запланованих дій. Авжеж, матеріаліст пояснить все це в термінах процесів нашого мозку; і слід визнати, що вони відіграють певну роль у посередництві впливу світу 3 через світ 2 на світ 1. Але найбільші зміни сталися у світі 3, у наших теоріях. Вони мають, метафорично кажучи, своєрідне власне життя, хоча вони значною мірою залежать від нашої свідомості і, дуже ймовірно, також від нашого мозку.

Я вважаю, що це означає заплосчувати очі на очевидне і пояснювати очевидне, якщо ми заперечуємо, що світ 1 каузально відкритий для світу 2, а через нього – для світу 3.

XVII

Треба також згадати про тісний зв'язок між тим, що я називаю світом 3, і тим, що антропологи називають «культура». Ці два поняття практично тотожні. Обидва можна описати як світ продуктів людського розуму; а термін «культурна еволюція» охоплює майже те саме, що я мав би назвати «еволюція світу 3».

Однак антропологи схильні не розрізняти втілення об'єктів світу 3 у світі 1 від самих об'єктів світу 3. Це призводить до значної відмінності між їхнім баченням і моїм, а також між нашими двома поглядами на всесвіт.

XVIII

У підсумку, ми приходимо до такої картини всесвіту. Існує фізичний всесвіт, світ 1, з його найважливішим під-всесвітом, світом живих організмів.

Світ 2, світ свідомого досвіду, виникає як еволюційний продукт зі світу організмів.

Світ 3, світ продуктів людського розуму, виникає як еволюційний продукт зі світу 2.

У кожному з цих випадків продукт, що виникає, має величезний зворотний вплив на світ, з якого він виник. Наприклад, фізико-хімічний склад нашої атмосфери, який містить так багато кисню, є продуктом життя – зворотним ефектом життя рослин. І, особливо, виникнення світу 3 має величезний ефект зворотного зв'язку на світ 2 і, через його посередництво, на світ 1.

Ефект зворотного зв'язку між світом 3 і світом 2 має надважливе значення. Наші розуми є творцями світу 3; але світ 3, у свою чергу, не тільки інформує наші розуми, але й значною мірою створює їх. Власне ідея Я (self) залежить від теорій світу 3, особливо від теорії часу, яка лежить в основі ідентичності Я, Я вчорашнього, сьогоднішнього і завтрашнього. Вивчення мови, яка є об'єктом світу 3, саме по собі є частково творчим актом, а частково ефектом зворотного зв'язку; і повне усвідомлення себе (full consciousness of self) закріплене в нашій людській мові.

Наше ставлення до роботи – це ставлення зворотного зв'язку: наша робота зростає через нас, і ми зростаємо через нашу роботу.

Це зростання, ця само-трансценденція, має раціональну і нераціональну сторони. Розробка нових ідей, нових теорій є частково

нерациональною. Це є питанням того, що називається «інтуїція» або «уява». Але інтуїція схильна до помилок (fallible), як і все людське. Інтуїцію потрібно контролювати за допомогою раціональної критики, яка є найважливішим продуктом людської мови. Цей контроль через критику є раціональним аспектом зростання знань і нашого особистого зростання. Це одна з трьох найважливіших речей, які роблять нас людьми. Дві інші – це співчуття та усвідомлення нашої схильності до помилок.

Переклад з англійської О.П. Панафідіної.

Надійшла до редакції 24 червня 2024 р.

 <https://doi.org/10.55056/apm.7733>